

فصلنامه تحقیقات جدید علوم انسانی

Human Sciences Research Journal

دوره جدید، شماره ۲۸، تابستان ۱۳۹۹، صص ۳۰-۱۱

New Period, No 28, 2020, P 11-30

شماره شاپا (۲۴۷۶-۷۰۱۸) ISSN (2476-7018)

تحلیل محتوایی کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه دوم از لحاظ

میزان توجه به وقف و آثار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن

سید محمد قائم ذبیحی^۱. مرتضی ابراهیمی^۲

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه اقتصاد، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

Smq.Zabihi@Mail.um.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه اقتصاد، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

MortezaEbrahimi235@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی و تحلیل میزان توجه به مباحث امور خیریه و عالم‌المنفعه و به طور ویژه‌ای پدیده وقف در کتب درسی دین و زندگی دوره متوسطه طراحی گردیده است. روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا و رویکرد پژوهش کاربردی بود. جامعه آماری پژوهش، کلیه کتاب‌های درسی دین و زندگی در سال تحصیلی ۹۹-۱۳۹۸ بوده و با توجه به موضوع پژوهش و محدودیت جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف نظر شده، کل جامعه آماری به عنوان نمونه در نظر گرفته شد. ابزار اندازه‌گیری چک لیست تحلیل محتوای محقق ساخته بود و نتایج پژوهش با استفاده از فراوانی‌های به‌دست آمده مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند. در این پژوهش مشخص گردید که پدیده وقف در هیچ یک از سه کتاب دین و زندگی مورد بررسی به‌جز در یک مورد، آن هم در کتاب دین و زندگی سال سوم متوسطه دوم بدست نیامد و در انتهای این پژوهش با توجه به نقش محتوا و نیز کتب آموزشی در سیستم آموزش و پرورش کشور ایران، پیشنهاداتی جهت مبذول ساختن اقداماتی در راستای نتایج حاصله ارائه گردیده است.

واژه‌های کلیدی: تحلیل محتوا، دین و زندگی دوره متوسطه، وقف و اوقاف، آثار وقف

۱. مقدمه

محتوای یکی از عناصر هر برنامه درسی است. محتوای برنامه درسی دربردارنده دانش‌ها (حقایق، تبیین‌ها، اصول و تعاریف)، مهارت‌ها و فرآیندها (خواندن، نوشتن، حساب کردن، تفکر منطقی، تصمیم‌گیری، ایجاد ارتباط) و ارزش‌ها (خوب و بد، صحیح و غلط، زشت و زیبا) است (ملکی، ۱۳۸۹: ۶۸). که دانش‌آموز در ضمن آموزش یا در فرآیند یاددهی - یادگیری با آن در تعامل قرار می‌گیرد (نوریان، ۱۳۸۹: ۶۵). هر محتوایی، برای ارائه به دیگران نیازمند ابزار و وسایلی است که اطلاعات و داده‌ها در آن‌ها نگهداری شده و منتقل می‌گردند. این ابزارها و وسایل، رسانه‌های آموزشی نامیده می‌گردند. کتاب درسی از پرکاربردترین و مهم‌ترین رسانه‌های آموزشی در نظام‌های آموزشی کشورهای مختلف جهان، به‌ویژه نهاد آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران است که سند مکتوب و مدون تعلیم و تربیت محسوب می‌شود و فعالیت‌ها و تجارب یادگیرندگان، بر محور آن سازماندهی می‌شود (دیبایی صابر و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۰).

اما از طرفی، سازمان یونسکو^۱ (۲۰۰۵) در تعریف کتاب درسی می‌نویسد: کتاب درسی، وسیله اصلی یادگیری است که برای دستیابی به مجموعه خاصی از نتایج آموزشی طراحی شده، و از متن، تصویر و یا متن و تصویر تشکیل شده است؛ و به‌طور سنتی، مجموعه چاپی مجلدی است که آسان‌سازی توالی فعالیت‌های یادگیری را هدایت و راهنمایی می‌کند.

دستیابی به اهداف پژوهشی جامعه که به‌صورت اهداف آموزشی و در قالب کتاب‌های درسی و محتوای تعیین‌شده منعکس می‌شوند، آرمان هر نظام آموزشی است. اگر برنامه درسی و محتوای کتاب‌های مربوط، هماهنگ و هم‌سو با اهداف کلی و جزئی نظام نباشند، نمی‌توان نسبت به تحقق هدف‌های مورد انتظار امیدی داشت. موفقیت یک نظام آموزشی در گرو هماهنگی اجزای متشکله یا هم‌سویی آن‌ها در جهت تحقق هدف‌ها و تناسب آن با ویژگی‌های خاص مخاطبان آموزشی است (رئیس دانا، ۱۳۷۴: ۸۸). اطمینان از این تناسب، به‌بررسی و تحلیل محتوا نیاز دارد. این تحلیل به دست‌اندرکاران و مولفان کتاب‌های درسی کمک می‌کند تا در هنگام تدوین، گزینش و انتخاب محتوای کتاب‌های درسی دقت بیشتر کرده تا ضمن تسهیل یادگیری، زمینه پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان را فراهم آورند. در حقیقت تحلیل محتوا کمک می‌کند تا مفاهیم، اصول، نگرش‌ها، باورها و کلیه اجزای مطرح شده در قالب درس‌های کتاب به‌طور علمی بررسی و با هدف‌های برنامه درسی، مقایسه و ارزشیابی شود (یارمحمدیان، ۱۳۸۱: ۱۴۹؛ اورنشتاین و هانکینز^۲، ۱۹۹۳: ۲۱۰).

هر جامعه‌ای با توجه به نظام فرهنگی خودش نوع ویژه‌ای از مشارکت مردمی را داراست. بر این مبنا در جامعه ایران، غالب اشکال مشارکت‌های مردم دریافت و ساختار ارزش‌های مذهبی صورت گرفته است و

1. Content
2. UNESCO
3. Ornestein and Hunkins

اصیل‌ترین احساسات، عواطف و خواست‌های ایرانیان ریشه در باورها و ارزش‌های مذهبی دارد (مسجد جامعی، ۱۳۷۷: ۲۲۲). مشارکت و یاری‌گری در فرهنگ ایرانی و اسلامی با تاکید بر جنبه‌های روانی و معنوی و رشد شخصیت باعث شده پیدایش و آفرینش دانش و آگاهی شده است و در از بین بردن دشواری‌ها و گشودن مرزهای بسته به راه‌های تازه کمک می‌نماید (آغاز، ۱۳۸۱: ۲۲۷).

با نگاهی گذرا به منابع اسلامی نیز در می‌یابیم، اعمالی که از نظر اسلام نیک شمرده شده‌اند، اعمالی هستند که خیرخواهی و دیگرخواهی در آن بروز و ظهور دارد و به نوعی منفعت دیگران در آن نهفته است. یکی از برترین آموزش‌های عملی اسلام که در ارتباط با دیگران است، سنت حسنه "وقف" است. وقف از انواع امور خیریه و داوطلبانه است که برای برخوردار کردن دیگران از اموال شخصی توانمندان که در حقیقت، نوعی تعدیل ثروت و توزیع درآمد است، به وجود آمده است (ناصحی و شادپی، ۱۳۸۷: ۱۵۸). در این راستا، وقف می‌تواند در همراهی مردم با فرآیند توسعه نقش مهمی را ایفا کند. چرا که قادر است توده‌هایی فاقد بهره‌مندی از درآمدهای جامعه را با یک توزیع مجدد داوطلبانه‌ی درآمد، بهره‌مند سازد و فرصت و قدرت اندیشیدن، درک منافع بلندمدت جامعه و در نتیجه هم سویی با برنامه‌های توسعه را در آن‌ها ایجاد کند (صحرائورد و اسدی، ۱۳۹۱: ۶۴۰). حال باتوجه به اینکه چهره‌ی وقف و اهمیت آن تا حدودی برای ما مجسم گردید، ما در این پژوهش برآنیم تا بررسی نماییم که آیا کتاب‌های دین و زندگی (پایه‌های دوم، سوم و چهارم) دوره متوسطه دوم بر اهمیت وقف و امور خیریه و عالم المنفعه صحه گذاشته است و روحیه‌ی دانش‌آموزان را با نحوه انجام، ثمرات و پیامدهای آن آشنا کرده و در هم تنیده است و یا خیر؟ در راستای این پژوهش برآنیم تا، در ابتدا با مفاهیمی از وقف، آثار اقتصادی و اجتماعی وقف، زمینه‌های فرهنگ‌سازی و وقف، چالش‌های پیش روی توسعه وقف و در انتها به بررسی وقف در کتب مورد مطالعه و نتیجه‌گیری از آن بپردازیم.

در انتها با توجه به ادبیات موضوعی موجود؛ پژوهشی که به تحلیل محتوایی کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه دوم از لحاظ میزان توجه به وقف و آثار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن بپردازد به دست نیامد. همچنین با توجه به اهمیت موضوع مورد پژوهش، پژوهش حاضر با عنوان تحلیل محتوایی کتاب‌های دین و زندگی دوره‌ی متوسطه دوم از لحاظ میزان توجه به وقف و آثار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن طراحی گردیده است. لذا برای دستیابی به این مهم ابتدا در بخش دوم به ذکر پیشینه پژوهش حاضر پرداخته خواهد شد و در ادامه در بخش سوم، روش پژوهش و در بخش چهارم مبانی نظری و ادبیات پژوهش در کنار همدیگر می‌آیند و در انتها و بخش پنجم، به بیان نتیجه‌گیری ارائه پیشنهادات پرداخته خواهد شد.

1. Its Means in English: consecration

۲. پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه پژوهش مشخص شد که پژوهشی وجود ندارد که به طور خاص به تحلیل محتوا در زمینه وقف و آثار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در کتب دین و زندگی دوره‌ی دوم متوسطه اقدام کند، اما در ادامه به برخی از مرتبط‌ترین و مهمترین پیشینه‌های (داخلی و خارجی) مرتبط با موضوع پژوهش می‌پردازیم.

پدیدآوران، سال پژوهش	موضوع پژوهش	نتیجه‌گیری
۱) صباحی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۲	"بررسی میزان توجه به مولفه‌های سبک زندگی اسلامی در برنامه درسی کتب جدیدالتالیف پایه ششم دوره دبستان"	نشان داده‌اند که برنامه درسی متب پایه ششم به میزان بیشتری به مولفه‌های سبک زندگی اسلامی توجه شده است و از میان ابعاد شناختی، عاطفی و عملکردی، به بعد شناختی بیش‌ترین توجه شده؛
۲) دهقانیان و پوریانی، ۱۳۹۲	"بررسی ابعاد و مولفه‌های سبک زندگی ایرانی-اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری"	ابعاد سبک اسلامی را به چهار بعد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تقسیم و برای هر بعد مقولاتی را عنوان کرده‌اند.
۳) ماهروزاده و عباسی، ۱۳۹۱	"مدرسه زندگی، ماهیت و چگونگی تحقق"	ابراز می‌دارند که شعار اینگونه مدارس آموختن برای زیستن از طریق عمل است و آموزش سبک زندگی یکی از رسالت‌های مهم آن‌ها تلقی می‌گردد.
۴) سارا بریتو و همکاران؛ ۲۰۱۱	"ترس زنان از جنایت"	نشان می‌دهند که زنان بیشتر از مردان از جرم و جنایت واژه دارند و عواقب ارتکاب جرم در روحیه‌ی آنان خیلی بیشتر از مردان است. این ترس در زنان اغلب به تحریک رفتارهای خوب و نوع دوستانه و داوطلبانه منجر می‌شود و همچنین، باعث صرف زمان و هزینه‌های بسیاری از جانب آنان در سازمان‌های خیریه و داوطلبانه می‌گردد.
۵) جکسون و همکاران؛ ۱۹۹۵	"کمک‌های داوطلبانه و خیریه: آیا مذهب و روابط اجتماعی موجب ارتقای رفتارهای داوطلبانه می‌شود؟"	گروه‌های مذهبی و مخصوصاً گروه‌هایی که با کلیسا مشارکت دارند، در امور داوطلبانه و بشردوستانه بیشتر از افراد غیرمذهبی شرکت می‌کنند؛

1. Britto, sarah et al.
2. Jackson et al.

۳. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر تحلیلی-توصیفی است و جمع‌آوری اطلاعات موردنیاز از طریق مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای صورت گرفته است. در این روش مقاله‌های موجود در نشریات معتبر که از سایت‌های علمی اینترنتی اخذ گردیده، به‌علاوه مجله‌های علمی، نمایه‌ها و کتاب‌های مرتبط با موضوعات استفاده شده است. و نیز این تحقیق با توجه به نتایج و پیشنهادات خود جزو پژوهش‌های کاربردی محسوب می‌گردد. برای تحلیل محتوایی از تهیه چک لیست‌هایی برای ارزیابی میزان توجه این کتب مورد بررسی و مطالعه به اوقاف استفاده گردیده است. که سرانجام نتایج این پژوهش در قسمت نتیجه‌گیری و پیشنهادها آورده شده است.

۴. چشم‌انداز نظری و ادبیات پژوهش

قرآن کریم در باب گذرا بودن زندگی این جهانی، رفتار مسئولانه‌ی انسان مسلمان در آباد ساختن دنیا و به‌سامان آوردن بی‌نظمی‌ها و کاستی‌ها و زندگی جاودان در جهان آتی می‌فرماید: انسان‌های نیکوکار که دل‌ها (و یا به عبارتی همان عقل‌ها و اندیشه‌هایشان) را از بدی‌ها حفظ می‌کنند، متقین یا پرهینگاران هستند و در معرفی پرهینگاران اینگونه می‌فرماید: "آن کسانی که به غیب ایمان دارند و نماز به پای می‌دارند و از هر چه روزی ایشان کردیم (به فقیران و درماندگان) انفاق می‌نمایند" (بقره، ۳). بنابراین، کوشش برای رفع گرفتاری‌ها و مصائب دیگران نه تنها وظیفه هر فردی است، بلکه از بهترین و عالی‌ترین لذت‌های حیات به شمار می‌آید.

فعالیت‌های خیریه‌ای که در هر جامعه‌ای شکل می‌گیرد همانند پدیده‌های دیگر، متأثر از عقاید، ارزش‌ها، فرهنگ و آداب و رسوم آن جامعه است. از این رو، یکی از جلوه‌ها و نمودهای مشارکت اجتماعی و فعالیت‌های خیریه در فرهنگ اسلامی، سنت وقف است (صدیقی‌ارفعی، ۱۳۹۷: ۶۳۸). همان‌گونه که گذشت، مشارکت در امور خیریه و وقف عبارت است از: شرکت آگاهانه، داوطلبانه و موثر مردم در امور خیریه‌ی روستا، شهر و یا کشور خود به منظور رفع نیازهای سایر افراد و یا رفع کاستی‌های موجود در جامعه. از آنجایی که مشارکت در امور خیریه و به‌طور خاص وقف، تابعی از عوامل متعدد اجتماعی و فرهنگی است، در این بخش برخی از این عوامل اجتماعی و فرهنگی موثر بر فرهنگ مشارکت در امور خیریه و وقف معرفی گردیده است.

شواهد نظری و تجربی نشان می‌دهند، کنش‌های خیرخواهانه‌ی انسان‌ها تا حدود زیادی ریشه در باورها و اعتقادات شهروندان دارد و باورهای فرهنگی و اجتماعی در گرایش‌های نوع دوستی و رفتارهای داوطلبانه و نیکوکارانه‌ی شهروندان موثر است. برگر معتقد است شهروندان با اعتقادات مذهبی قوی در مقایسه با

سایرین، مشارکت بیشتری در فعالیت‌های خیریه و کمک به قشرهای آسیب‌پذیر و نیازمند داشته‌اند (برگر، ۲۰۰۶: ۱۳۱). همچنین در این وادی، وانگ و گرادی بر این باورند که باورهای مذهبی از عوامل تعیین‌کننده کنش‌های داوطلبانه و افزایش کمک‌های خیریه و بشردوستانه است. شهروندان معتقد به باورهای مذهبی تمایل بیشتری دارند تا کمک‌های خیریه‌شان را در اختیار قشرهای آسیب‌پذیر و معلولان قرار بدهند (وانگ و گرادی، ۲۰۰۸: ۳۹). این مفاهیم تا حدودی چهارچوب‌های نظری موردنیاز را برای پژوهش ما روشن می‌سازند و نیز با مرور مبانی نظری و تجربی کار شده می‌توان به این نکته پی برد که امور خیریه و به طور خاص تری پدیده وقف یکی از امور بسیار مهم در جامعه می‌باشد. در ادامه به قف و ادبیات مرتبط با آن خواهیم پرداخت.

۴-۱. وقف

۴-۱-۱. معنای لغوی وقف

وقف به معنای حبس و منع است و در اصطلاح عقدی است که نتیجه‌ی آن، ایستایی اصل و رهایی منافع آن است (محقق حلی، ۱۳۸۹: ۴۴۲). این تعریف شامل دو بخش است:

۱) ایستایی اصل؛ معادل واژه‌ی تحبیس در عربی، که از ریشه "حبس" به معنای زندانی کردن و در قید درآوردن و جلوی آزادی چیزی را گرفتن است؛ زیرا با وقف شدن ملک، آزادی نقل و انتقال (خرید و فروش، هبه و غیره) از آن گرفته می‌شود (این منظور مصری و همکاران، ۱۳۰۰ ق: ۳۹۵).

۲) رهایی منافع؛ معادل واژه‌ی تسبیل در عربی، یعنی در راه خدا آزادگذاشتن است؛ زیرا منافع وقف برای موقوف‌علیهم مباح و آزاد است؛ تا از آن، انتفاع ببرند. به مال و زمین وقف‌شده، موقوفه و به کسانی که برای آن‌ها وقف می‌شود، موقوف‌علیهم می‌گویند (نوری و همکاران، ۱۴۰۸: ۴۷).

۴-۱-۲. وقف در قبل از اسلام

وقف و اعمال نیک شبیه آن، از مسائل اجتماعی است و از روزگاران دور، از زمانی که بشر برای خود اجتماعی داشته، این اعمال با او همراه بوده است. عنوان وقف، پیش از اسلام بین پیروان همه ادیان در غرب و شرق متداول بوده است؛ به گونه‌ای که اداره معبدها، صومعه‌ها، آتشکده‌ها، موبدان و کاهنان از منافع موقوفات بوده است.

سابقه وقف در ایران به قبل از اسلام برمی‌گردد. اقوام آریایی، به‌ویژه ایرانیان، به پیروی از آیین و کیش خود، دارای موقوفات و نذورات بسیاری برای نگهداری معابد و آتشکده‌های خود بوده‌اند (عباسی و همکاران: ۲۲).

1. Berger
2. Wang and Graddy

در این دوران، عمده‌ترین زمین‌های فتودالی، املاک خالصه وقفی بوده و در دوره هخامنشیان، معابد بر املاک وسیعی تسلط داشتند که این زمین‌ها از طرف پادشاه و یا بزرگان و فتودال‌های محلی به‌منظور جلب پیشوایان مذهبی به پرستشگاه‌ها هدیه می‌شد. کشاورزانی که در این قبیل زمین‌ها به کشت و زرع مشغول بودند، سهم مالکانه را می‌باید به هیرید یا کاهن بزرگ می‌دادند. سلوکیان و اشکانیان نیز این شیوه را محترم می‌شمردند.

پاره‌ای از این موقوفات، هم اکنون نیز در نزد زرتشتیان برخی از شهرهای ایران، مثل یزد و کرمان باقی و دایر است (عسگری، ۱۳۹۰: ۷۷-۸۲).

از جمله در بخشی از کتاب دانیال نبی که به زبان آرامی است چنین آمده است: «گناهان خود را به (صیدقا) و خطایای خود را بر احسان نمودن بر فقیران فدیة بده، اما شافعی در رساله الإمام می‌گوید: تا آنجا که دانسته‌ام مردم جاهلیت خانه و زمینی را برای خدا حبس نکرده‌اند و حبس تنها از طرف مسلمین صورت گرفته است (شافعی: ۲۷۵). اما از طرفی، دکتر الکیسی در فقد بیان امام شافعی می‌گوید: ظاهر کلام وی چنین می‌رسد که مفهوم انواع حبس در میان امت‌های پیش از اسلام به طور کلی ناشناخته بوده، ولی این معنی حقیقت ندارد زیرا حبس پیش از اسلام نیز معروف بوده گرچه به نام حبس یا وقف نامیده نمی‌شده است (الکیسی: ۳۷-۳۸).

در پایان می‌توان ابراز داشت که، امت‌ها با اختلاف ادیان و معتقداتشان با انواعی از تصرفات مالی آشنا بودند که از حیث مفهوم دور از حدود معنای وقف اسلامی نبود. اوقاف ابراهیم خلیل (علیه‌السلام) که تا امروز نیز باقی است خود بهترین دلیل است بر وجود وقف قبل از اسلام و نیز هنگام فتح شوش در بقعه دانیال نبی سندی به دست آمد که به موجب آن گنجی برای پرداخت وام‌های بدون ربح اختصاص یافته بود و خلیفه دستور داد که گنج به دست آمده به بیت‌المال منتقل شده، طبق دستور مندرج در سند عمل شود (احمد ابن سلمان: ۱۱).

۳-۱-۴. وقف در بعد از اسلام

بعد از ظهور اسلام نیز این روش پسندیده از روزگار رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و امامان معصوم (علیه‌السلام) و زمان صحابه تا روزگار تابعین و تابعان آنان ادامه یافت. برای نخستین بار رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در سال سوم هجرت، پس از جنگ احد، هفت بوستان و مزرعه آماده را به نام "بساتین سبعة" یا "حیطان السبعة" که به آن حضرت هدیه شده بود، وقف کرد.

۱) دوره مغولان؛ در دوره مغولان، به‌ویژه در اوایل تسلط آنان، بسیاری از املاک موقوفه مصادره و به‌صورت املاک خالصه دولتی درآمد. ولی پس از تشرف به اسلام، خود مشوق اوقاف شدند، به‌ویژه در دوران غازان‌خان موقوفات زیادی برای امور خیریه ایجاد شد. اهمیت و وسعت موقوفات به‌ویژه در دوران رشیدالدین فضل‌الله موجب شد تا تشکیلات منظمی برای اداره موقوفات و تحت نظارت

قاضی القضاة به وجود آید. شرح و بسط بیشتر اوقاف این دوره را می‌توان در کتاب تاریخ مبارک غازی ملاحظه کرد.

۲) دوران صفوی؛ بیشترین توسعه اوقاف مربوط به دوران صفویه است. در این دوران، شاهان صفوی به‌ویژه شاه عباس اول همه اموال، رقبات و املاک خالصه را وقف کرد. به تبعیت از پادشاه، بسیاری از حاکمان مناطق نیز املاک فراوانی را در سرتاسر مملکت به صورت وقف درآوردند. در این دوران، بسیاری از املاک، وقف مقاصد خیریه مخصوصاً وقف بقاع متبرکه و از همه بالاتر آستانه امام رضا (علیه‌السلام) در مشهد و حضرت معصومه (سلام‌الله‌علیها) در قم شد. در دوره نادرشاه، برخلاف گذشته اوقاف محدود شد؛ به‌گونه‌ای که در سال‌های آخر سلطنت نادرشاه، طی فرمانی همه اوقاف به صورت املاک خالصه درآمده و تحت عنوان "رقبات نادری" در دفاتر مخصوصی ثبت شد (حائری، ۱۳۸۰).

۴-۱-۴. وقف در زندگی اهل بیت

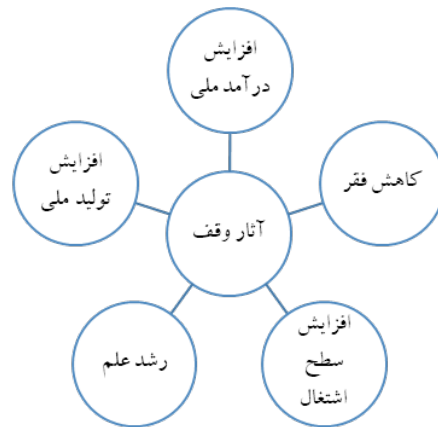
ائمه (علیه‌السلام) با تاسی از پیغمبر اسلام و حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) و به‌عنوان امام و رهبر و معلم جامعه مسلمین اهتمام زیادی در گسترش فرهنگ وقف در جامعه داشته‌اند، با قول وصل و تقریر خود این اقدام خداپسندانه را مورد ترغیب و حمایت قرار می‌دادند. در مقام عمل نیز ائمه (علیه‌السلام) به فراخور توانایی مالی که داشته‌اند و مصلحتی که تشخیص می‌دادند اقدام به وقف اموال خود می‌نمودند. در میان ائمه (علیه‌السلام) حضرت امیر (علیه‌السلام) بیشترین موقوفه‌ها را داشته‌اند. در مناقب ابن شهر آشوب آمده است که علی (علیه‌السلام) در "ینبع" صد چشمه درآورد و برای حاجیان خانه خدا وقف فرمود و چاه‌هایی در راه کوفه و مکه حفر کرد و مسجد فتح را در مدینه و مسجدی را در مقابل قبر حمزه و در میقات و کوفه و بصره و آبادان بنا کرد (حر عاملی، ۳۱۲-۳۱۴). وقف‌نامه‌های متعددی از حضرت امیر (علیه‌السلام) به یادگار مانده که به جهت اختصار از ذکر آن‌ها صرف نظر می‌کنیم (همان). با توجه به اهتمام زیاد شخص رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و جانشینان آن حضرت به مسأله وقف می‌توان به جایگاه و نقش وقف در پویایی اسلام پی برد که پویای دین اسلام به زنده ماندن شعائر و احکام اسلامی و برخورداری پیروان آن از امنیت روحی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و غیره است.

۴-۱-۵. آثار اقتصادی و اجتماعی وقف

آثار اقتصادی و اجتماعی وقف در شکل (۱) آورده شده و در ادامه به شرح مبسوط‌تری از آن می‌پردازیم.

شکل (۱) آثار اقتصادی و اجتماعی وقف

ماخذ: عسگری، ۱۳۹۰؛ سلیمی فر، ۱۳۷۰

(۱) **کاهش فقر:** یکی از کارکردهای مهم وقف، فقرزدایی از جامعه است. با گسترش فرهنگ وقف می‌توان میزان فقر و محرومیت را در جامعه کاهش داد؛ زیرا وقف یکی از راه‌های توزیع مجدد درآمد است و با توزیع مجدد درآمد، سرمایه‌های جامعه در اختیار همگان قرار می‌گیرد و با بهره‌مندی همگان از امکانات رفاهی و اقتصادی، زمینه‌های تکامل در ابعاد فرهنگی و اجتماعی فراهم می‌شود. طبق موازین دینی به کمک وقف، معمولاً ثروت‌ها بعد از چند سالی از خانواده‌ای به خانواده‌های دیگر و از طبقه‌ای به طبقات دیگر انتقال می‌یابد؛ به این صورت که اولاً بخشی از ثروت ثروتمندان در قالب وقف از ملکیت خصوصی آن‌ها خارج شده و به ملکیت عمومی می‌پیوندد و عده‌ی بیشتری از منافع آن بهره‌مند می‌شوند؛ در نتیجه، فاصله طبقاتی کاهش می‌یابد و ثانیاً طبق مفاد وقف، اصل املاک موقوفه به واحدهای کوچک‌تر تجزیه نمی‌شود؛ تا از منافع آنها کاسته شود؛ بلکه فقط از منافع آن‌ها بهره‌برداری شده و نوعی تعدیل و تقسیم ثروت پیش می‌آید. نتیجه طبیعی این امر را می‌توان در سه فرآیند: تعدیل ثروت، توازن اجتماعی و همکاری جامعه ذکر کرد. تعدادی از مصارف و مواردی که بر آنها وقف صورت گرفته مانند: مدارس، کتابخانه‌های عمومی، بیمارستان‌ها، مسافرخانه‌ها، غرس اشجار و درختان میوه برای زیبای شهر و استفاده عابرین، تعمیر پل‌ها و معابر عمومی، ایتم، معلولین، درماندگان، زندانیان، درمان بیماران روانی، تشکیل خانواده و غیره، این عناوین تمام آنچه را که یک جامعه پیشرفته در ابعاد مختلف اجتماعی احتیاج دارد، را دربر گرفته و فقر را کاهش می‌دهد.

(۲) **افزایش سطح اشتغال:** کارآفرینی و ایجاد اشتغال از بزرگترین دغدغه‌های جوامع انسانی است. متون اسلامی نیز تلاش برای اداره‌ی معاش خانواده را هم‌سطح جهاد در راه خدا قلمداد کرده است. یکی از کارکردهای وقف، رویکرد اقتصادی آن است. استفاده‌ی بهینه از موقوفات در تحقق این هدف

مؤثر است. بالا رفتن بهره‌وری موقوفات از جمله کشتزارها راه‌کاری است که پرداختن به آن می‌تواند به ایجاد فرصت‌های شغلی فراوان بینجامد.

در بسیاری از مناطق کشور زمین‌های وقفی فراوان وجود دارد قسمت عمده‌ای از این زمین‌ها در مناطق شهری و با کاربری تجاری است که در آن‌ها می‌توان بنگاه‌های تجاری، فروشگاه‌های زنجیره‌ای و غیره احداث نموده که در هر کدام از آنها ده‌ها نفر مشغول کار شوند، همچنین در نقاط مختلف کشور زمین‌های فراوان وقفی با کاربری کشاورزی و باغداری با قابلیت کشت آبی و دیم وجود دارد که می‌توان از آن برای افزایش سطح اشتغال استفاده نمود. اوج تمدن اسلامی دوران عثمانی زمانی است که اوقاف بیش از هر زمان دیگری توسعه یافته بود، بیشتر افراد جامعه در خانه‌های وقفی متولد می‌شدند، در مدارس وقفی آموزش می‌دیدند و کتاب‌ها را از کتابخانه‌های وقفی به امانت می‌گرفتند و به‌هنگام بیماری در بیمارستان‌های وقفی مداوا می‌شدند و در زمین‌های وقفی به کشت و کار می‌پرداختند (عسگری، ۱۳۹۰: ۷۷-۸۲). دولت اسلامی می‌تواند موقوفات عمومی را به گونه‌ای سازماندهی و جهت‌دهی نماید؛ که به‌عنوان یک منبع مالی بتوان از آن‌ها برای از بین بردن بیکاری و تولید اشتغال استفاده کرد (همان).

۳) گسترش علم؛ نقش وقف در گسترش علم و دانش بسیار درخشان بوده و هست و با توجه به این که یکی از علل مستقیم رشد اقتصادی پایدار انباشت سرمایه انسانی یعنی مهارت‌های علمی و فنی، حرفه‌ای است؛ از این جهت، برپایی نظام آموزش عمومی از طریق مدارس، دانشگاه‌ها، حوزه‌ها و حتی رسانه‌های عمومی و غیره جهت ارتقای سطح علوم و مهارت‌های مختلف فنی و حرفه‌ای و تصحیح روابط اجتماعی، اولین اقدام در این مسیر است. بی‌تردید نهاد وقف در تربیت انسان‌های متعهد و ارتقای فرهنگ دینی نقشی اساسی دارد.

اکثر مورخان و محققان به نقش موقوفات در توسعه علم و دانش اشاره کرده‌اند. همین‌طور وقف می‌تواند موجب توسعه نیروی انسانی ماهر و متعهد شود که یکی از عوامل مهم رشد و بهبود توسعه همه‌جانبه است؛ چراکه بدون افراد تحصیل کرده و آموزش دیده در تمام سطوح، هیچ مهارت و فن جدید و یا برنامه‌ریزی علمی جهت توسعه نمی‌تواند ارائه شود. مروری بر تاریخ وقف و موقوفات نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از آن‌ها به مراکز علمی و آموزشی مانند دانشگاه‌ها، مدارس، مراکز تحقیقاتی و غیره اختصاص دارد؛ که از رویکرد آموزشی و پژوهشی وقف حکایت می‌کند. در گذشته بسیاری از این مراکز، از طریق موقوفات اداره می‌شد و تعداد زیادی از اقشار کم درآمد جامعه، که برخی از استعدادها درخشانی هم برخوردار بودند و به علت نداشتن امکانات قادر به تحصیل نبودند، به این مدارس و مراکز وارد می‌شدند و برخی از بزرگان جهان اسلام از میان همین طبقه محروم و در همین مراکز، رشد کرده و مدارج بالای علمی را طی نموده‌اند (سازمان اوقاف، ۱۳۸۷: ۱۹۹).

۴) رشد تولید ملی؛ وقف به دلایلی به رشد تولید ملی یاری می‌رساند، که این موارد عبارتند از:

الف) باعث حفظ اموال و دارایی‌ها می‌شود؛ چون طبق مفاد آن، تصرفاتی که منجر به نقل مالکیت می‌شود، جایز نیست و منوط به اذن خدا است. به همین سبب، وقف بهترین وسیله نگهداری مال و ثروت بوده و نمی‌گذارد اموال، پراکنده و تلف گردد. مثلاً شخصی یک قطعه زمین، شرکت، باغ و یا خانه را وقف می‌کند و درآمد آن را برای مساکین و فقرا قرار می‌دهد؛ بدین معنا که اصل مال باقی بوده و درآمد آن مصرف می‌شود. این شیوه، باعث حفظ مال و تولید درآمد است (شبکه خبر)،

ب) در توزیع عادلانه درآمد ملی مؤثر است؛ زیرا ثروتمندان، برخی از اموالشان را وقف می‌کنند که عواید آن بین فقیران توزیع گردد؛ به این ترتیب، ثروت‌ها به تمام افراد جامعه می‌رسد،

ج) تقاضای بیشتر را در پی دارد؛ به این صورت که منافع وقف خواه اصلی باشد و یا خیری و غیره بین مستحقین توزیع می‌گردد که در نتیجه بین آنها میل به مصرف افزایش یافته و افراد تقاضای بیشتری خواهند داشت. این امر منجر به افزایش تولید می‌شود و هر قدر تقاضای افراد جامعه برای کالایی بیشتر شود به همان اندازه، تولید و عرضه آن افزایش می‌یابد و این امر رونق اقتصادی و افزایش تولید ناخالص ملی را به دنبال دارد.

۵) افزایش درآمد سرانه؛ بر کسی پوشیده نیست که نقش وقف و اوقاف در کشورهای اسلامی در زمینه آموزش نیروی انسانی و سوادآموزی به چه میزان وسیع و گسترده بوده و هست؛ به گونه‌ای که اکثر بزرگان علمی جهان اسلام و دانشمندان بزرگ، به نحوی با کمک وقف، تحصیلات و تحقیقات خود را انجام داده و به پایان رسانده‌اند. به همین جهت، وقف تاثیر زیادی بر رشد درآمد سرانه دارد. از جمله شاخص‌های توسعه اقتصادی شاخص درآمد سرانه است؛ که از تقسیم درآمد ملی یک کشور (تولید ناخالص داخلی) بر جمعیت آن به دست می‌آید. شاخص برابری قدرت خرید (PPP)، شاخص‌های ترکیبی توسعه و شاخص توسعه انسانی (HDI) نیز از دیگر شاخص‌ها است. وقف از چند جهت می‌تواند بر افزایش درآمد سرانه تاثیر مثبت داشته باشد؛ هم از جهت افزایش تولید ناخالص داخلی؛ یعنی به هر میزان که تولید ناخالص داخلی افزایش یابد، به همان میزان هم بر درآمد سرانه و هم بر قدرت خرید افزوده می‌شود. مهمتر از همه این که بخش وقف، بهترین تاثیر را می‌تواند بر روی اصلی‌ترین عامل توسعه اقتصادی یعنی موجودی سرمایه‌ی انسانی داشته باشد؛ یک مطالعه کمی صورت گرفته در مورد ۹۲ کشور جهان برای دوره ۲۰۰۰-۱۹۲۰ نشان داده است که موجودی سرمایه انسانی یکی از چهار عامل اصلی رشد اقتصادی است؛ سه عامل کلیدی دیگر عبارتند از: نوآوری داخلی، زیر ساخت فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT) و بومی‌سازی فناوری که به صورت معنی‌دار رشد بلندمدت اقتصادی را تحت تاثیر قرار می‌دهد. به طور مشخص‌تر تحقیق مذکور روشن کرد که یک رشد بیست درصدی در متوسط سال‌های به

1. www.irinn.ir
2. Purchasing power parity
3. Human Development Index
4. Information and Communications Technology

مدرسه رفتن مردم، موجب می‌شود که متوسط رشد سالانه اقتصادی حدود ۰/۱۵ درصد افزایش یابد (چن و داهلمن، ۲۰۰۴: ۱).

از ادبیات توسعه اقتصادی می‌توان دریافت که سرمایه‌ی انسانی نقش انکارناپذیری در رشد و توسعه اقتصادی کشورها ایفا می‌نماید و یکی از شاخص‌های اصلی اندازه‌گیری موجودی سرمایه انسانی، شاخص نرخ باسوادی بزرگسالان و یا متوسط سال‌های به مدرسه رفتن جمعیت هر جامعه است (سلیمی‌فر، ۱۳۸۲: ۲۶-۳۰).

افزایش سرمایه انسانی علاوه بر آثار اقتصادی، دارای آثار اجتماعی متعددی نیز هست؛ که از آن جمله می‌توان به افزایش سطح سلامت مردم اشاره کرد. این امر به نوبه خود موجب افزایش بهره‌وری نیروی کار می‌شود (مک‌گراهیل، ۱۹۹۳: ۸۶-۸۲).

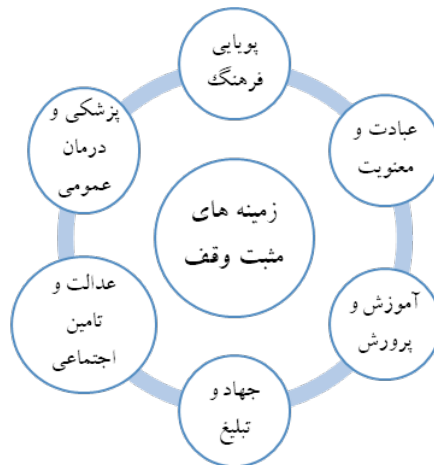
۶-۱-۴. تاثیر وقف در فرهنگ‌سازی

وقتی به تاریخ موقوفات نظر می‌کنیم، بین وقف و شکوفایی تمدن اسلامی رابطه‌ای جدی و اساسی می‌یابیم؛ در تاریخ اسلامی، اولین واقف رسول خدا بود و اولین موقوفات به دست ایشان، مسجد قبا و مسجد النبی و حوائط سبعة (بستان‌های هفتگانه) بود ماهیت این موقوفات نشانگر فرهنگی بودن وقف در نگرش اسلامی است. پس از پیامبر نیز هزاران مورد برای وقف اختصاص داده شده است. چه در کشورهای مختلف اسلامی و چه در کشورهای غیراسلامی که مسلمانان در آنجا زندگی می‌کنند. نقش این موقوفات در فرهنگ و تمدن اسلامی، آنچنان گسترده است که برخی پژوهشگران با مطالعه تاریخ اسلام و فرهنگ و تمدن اسلامی دریافته‌اند که وقف در پنج زمینه کارکرد مثبت داشته و سبب رونق و پویایی دین مبین اسلام گردیده است. که در شکل (۲) آورده شده‌اند و در ادامه‌ی آن به شرح مبسوط‌تری از آن می‌پردازیم:

1. Derek H. C. Chen & Carl J. Dahlman
2. Mcgrahill- Paul Turner

شکل (۲) کارکردهای مثبت وقف در دین مبین اسلام

ماخذ: عبدالرحمن الفیحان، ۱۴۲۰ق و یافته‌های پژوهش

(۱) **عبادت و معنویت؛** از عهد رسالت و توسط پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) اموالی به ساخت مسجد اختصاص یافت، موقوفاتی برای خدمات بر زائران حج وجود داشته و افرادی در راه مکه حتی چاه‌های آب حفر می‌کردند و آنها را وقف می‌نمودند و این مساجد که بخشی از تمدن اسلامی را تشکیل می‌دهند بر پایه وقف اداره می‌شده‌اند (مزینی: ۱۲-۱۷).

(۲) **آموزش و پرورش؛** بعد از موقوفات عبادی، وقف زیادترین حجم موقوفات را تشکیل داده است، مدرسه‌ها، کتابخانه‌ها، مکتب‌خانه‌ها، قرآن‌خانه‌ها و حدیث‌خانه‌های متعددی با اموال موقوفه ساخته یا اداره شده است. در میان موقوفات تعلیمی وقف کتاب و کتابخانه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. در جهان اسلام همواره چهار نوع کتاب‌خانه وقفی و چهارگونه کتاب وقفی وجود داشته است:

(۱) کتابخانه‌های مساجد مانند جامع میافارقین، ابوحنیفه بغداد، جامع الازهر قاهره، جامع نیشابور، مسجد نبوی که کتابخانه‌های وقفی بزرگی داشته‌اند (عبدالرحمن الفیحان، ۱۴۲۰ق. : ۲۶-۳۴).

(۲) مدارس و دانشگاه‌ها مانند مدرسه نظامیه، مدرسه مستنصریه و مدرسه ابوحنیفه؛

(۳) کتابخانه‌های مستقل مانند دارالعلم موصل، دارالعلم بغداد، دارالحکمه قاهره؛

(۴) کتابخانه‌های خصوصی عالمان و سیاستمداران مانند کتابخانه خطیب بغدادی (۴۶۳ ق) (ناصر بن ابراهیم التقویم، ۱۵-۱۶).

۳) **جهاد و تبلیغ؛** نقش وقف در ساخت پادگان‌های نظامی، برج‌ها قلعه‌ها، خرید و ساخت اسلحه برای دفاع از امت اسلامی به گونه‌ای بوده که اساساً بدون این موقوفات، حفاظت از کیان مسلمانان امکان‌پذیر نبوده است.

۴) **عدالت و تأمین اجتماعی؛** اقشار کم درآمد یا فاقد درآمد و امکانات ضروری زندگی که به نام مستمند و فقیر شناخته شده‌اند، همواره وجود داشته است. در کنار اینان قشر مرفهی هم وجود داشته است. تدبیر شریعت اسلام برای ایجاد توازن اجتماعی وقف است. عناوینی که در تاریخ اسلام گزارش شده عبارتند از: وقف خانه ایتم، وقف نان و طعام، وقف لباس و پوشاک، وقف محل مسکونی برای فقیران بدون مسکن، وقف غسل و کفن و دفن فقیران وقف آب انبار، وقف آب آشامیدنی و غیره.

۵) **پزشکی و درمان عمومی؛** بخشی از وقف صرف بیمارستان‌سازی، اداره بیمارستان‌ها و درمانگاه‌ها، تأمین هزینه‌های پزشکی و طبابت شده است. بیمارستان عضدالدوله بویهی در بغداد بسیار بزرگ بود و امکانات فراوانی داشت که در سده چهارم به طریق وقفی ساخته شد. تأثیرات گسترده وقف در حوزه‌های پنجگانه، نشانگر این است که باید با اطلاع‌رسانی گسترده تر مردم را با این نهادام و زیر بنایی آشنا تر کرد و نقش مؤثر وقف در این حوزه‌ها را نشان داد.

۶) **پویایی فرهنگ؛** ساز و کار فرهنگ تا حد زیادی منوط به کارکرد وقف است. عدم معصیت در موقوف یکی از شرایط پذیرفته شدن وقف است مثلاً برای کارهای خلاف شرع نمی‌توان وقف کرد. وقتی شرایط و دیگر مباحث مرتبط با وقف را در فرهنگ اسلامی مطالعه می‌کنیم درمی‌یابیم که شریعت برای وقف اهداف عالی و رسالتی زیربنایی و اساسی و گسترده، در نظر گرفته است. به همین دلیل بود که نهادهای فرهنگی بزرگی در سرزمین‌های اسلامی مثل بیت‌الحکمه در دوره مأمون عباسی تاسیس و دایر شد. خواجه نظام‌الملک با استفاده از اوقاف، مدارس نظامیه را در سراسر جهان اسلام گسترش داد. قابل توجه است در دوره‌های قدیم که سرمایه‌هایی مانند نفت در اختیار اداره کنندگان جامعه نبود، همه نهادهای فرهنگی با اوقاف و وجوهات به خوبی اداره می‌شد. به نظر می‌رسد در دوره‌ی معاصر کارکرد وقف در این زمینه کمتر شده است. یکی از دلایل این کاهش انباشت ثروت در برخی جاها در دست بعضی افراد است مرتفع شدن مشکلات فرهنگی جامعه‌های اسلامی تا حد زیادی منوط به گسترش اوقاف و استفاده در دست از وقف است. به‌هر حال باید وقف را زمینه‌ساز و بسترساز تحقق اهداف دین و مقاصد شریعت بدانیم و در راه گسترش فرهنگ دینی از آن استفاده کنیم. وابستگی اوقاف و فرهنگ دینی از چند جهت قابل ملاحظه است:

۱- با وقف مکان‌هایی همچون مساجد، فرهنگ دینی نهادینه می‌شود،

۲- به دلیل فسادزایی تکاثر ثروت، وقف از تکاثر پیشگیری می‌کند و توازن اجتماعی به وجود خواهد آورد،

- ۳- با گسترش عدالت اجتماعی از طریق وقف، کارآمدی و موفقیت دین در جامعه تضمین می‌شود و از این طریق فرهنگ دینی بسط می‌یابد،
- ۴- آرامش روانی که برای واقفان پدید می‌آید، به نوعی به سلامت روحی و اجتناب از گناه منجر می‌شود از این رو، فرهنگ دینی توسعه پیدا می‌کند (عبدالرحمن الفيحان، ۱۴۲۰ق. : ۲۶-۳۴).

۱-۶. برخی چالش‌های پیش روی توسعه وقف در کشور ایران

برخی از مهمترین این موارد در قالب شکل (۳) زیر مطرح هستند:

شکل ۳: هشت مورد از چالش‌های مهم توسعه وقف

- ۱• عدم ترویج مناسب در کشور (عدم فرهنگ سازی وقف)؛
- ۲• درآمدهای ناکافی موقوفات؛
- ۳• مشکل حقوقی (فقهی) در مورد عین بودن "مال موقوفه"؛
- ۴• تجاوز به موقوفات؛
- ۵• آسیب دیدن اعتماد مردم در اثر عملکرد دولت‌ها؛
- ۶• عدم نوآوری؛
- ۷• چالش "انگیزه" برای نگهداری و بهره‌برداری بهینه از اموال وقفی؛
- ۸• دولتی شدن وقف.

ماخذ: سلیمی فر، ۱۳۷۰ و یافته‌های پژوهش

۱-۷. بررسی و تحلیل محتوایی وقف در کتب دین و زندگی دوره متوسطه دوم

- با توجه به مطالب فوق‌الذکر و با عطف به میزان اهمیت وقف و این حدیث از امام صادق (ع) که فرمودند انسان از خود سه چیز را از خویش بر جای می‌گذارد:
- ۱- فرزند نیکوکاری که برای او طلب آمرزش نماید،
  - ۲- راه و روشی نیکی که مردم از آن پیروی کنند،
  - ۳- صدقه‌ای که پس از او نیز جاری باشد.

بر همین اساس امور اوقافی، خیریه و عالم‌المنفعه نقش برجسته‌ای از بدو تا هم اکنون در جهان اسلام داشته است. حال با این وجود، در میان سه کتاب متوسطه دوم، دین و زندگی دوم، دین و زندگی سوم و معارف اسلامی پیش دانشگاهی، تنها در کتاب دین و زندگی سوم با توجه به چک لیست‌های تهیه شده گوشه‌ای

از پدیده وقف را آورده، آن هم در حجمی کمتر از یک صفحه کتاب درسی آورده شده است. که متن آن را بصورت نقل و قول در ذیل داریم:

"با توسعه سرزمین های اسلامی و شکل گیری حکومت هایی که پیامبر و یارانش را اسوه و سرمشق خود قرار نمی دادند، بار دیگر برخی از رفتارهای جاهلی نسبت به زن پدیدار شد. حاکمان بنی امیه و بنی عباس و بسیاری دیگر از حاکمانی که در سرزمین های اسلامی بودند، حرمسرا تشکیل دادند و زنان زیادی را به دربار خود آوردند و حقوق الهی آنان را نادیده گرفتند. با وجود این، موقعیت زن و خانواده در تمدن اسلامی بسیار برتر از موقعیت زن در اروپا و سایر مناطق جهان بود. زنان حق مالکیت و کار داشتند، دسترنج آنها به خودشان تعلق داشت و در اختیار همسر یا پدر قرار نمی گرفت، به همین جهت می توانستند ثروت خود را وقف امور عام المنفعه کنند. بسیاری از موقوفه های قدیمی کشور ما مربوط به زنان خیری است که ثروت خود را وقف امور خیریه کرده اند. تحصیل برای زنان آزاد بود و دانشمندان بزرگی از زنان در جهان اسلام پیدا شدند که قبلاً سابقه نداشت. قرآن کریم، اصولاً تلقی درجه دوم بودن زن را به شدت نفی کرد و با اینکه در آن عصر و حتی تا همین دوره های اخیر، در اروپا زن را براساس تورات، موجود درجه دوم تلقی می کردند، آیات قرآنی با این نگاه مبارزه کرد."

با توجه به این امر که دوران متوسطه از دوران های بسیار تاثیرگذار در زندگی آینده دانش آموزان بوده و تعامل و مفاهیمی که در این دوره فرا می گیرند بر جان و قلب آنان نقش می بندد، چه بسا بسیار عمل شایسته ای این مهم که پدیده وقف که تاثیر به سزایی در سرمایه های انسانی و سرمایه های اجتماعی موجود در جامعه دارد حداقل بعنوان یک فصل یا بخش جداگانه آورده شود تا دانش آموزان با نحوه و شرایط امور وقفی، شرایط واقف و منافع دنیوی و اخروی اوقاف به خوبی آشنا گردند. با توجه به یک مطالعه ای که انجام گرفته بود و از یک نمونه ۲۰۰ هزار نفری پرسش شده بود، حدود ۷۵ درصد از مردم وقف را اصلاً جایز و مشروع نمی دانستند و ۲۵ درصد دیگر هم از آن بی اطلاع بودند؛ با توجه به این مطالعه و نیز عبور و مروری ساده در میان مردم شهر می توان به این نتیجه دست یافت که عموم مردم جامعه یا از وقف و شرایط آن بی اطلاعند و یا آنقدر برایشان خوب روشن نشده این مسئله که آن را اصلاً امری شرعی و عقلی بعضاً نمی دانند.

۵. نتیجه گیری و ارائه پیشنهادات

انسان موجودی است اجتماعی، که رشد و تکامل آن در گرو زندگی جمعی، تعاون و همکاری با دیگر هم نوعان است. از طرفی، جوامع انسانی اگرچه از منظر فرهنگی و اجتماعی بسیار متفاوت و گوناگون هستند، اما نمی توانند بدون تعاون، همیاری و مشارکت افراد جامعه به حیات خود ادامه بدهند. به همین دلیل در طول تاریخ، انسان ها کوشیده اند جهت حفظ بقای جامعه، سازوکارهای مناسبی را برای همیاری، تعاون و مشارکت به وجود آورند. فلذا در این راستا وقف را می توان عمومی ترین پدیده ای تعاون، همکاری و

مشارکت بشری دانست که از قدیمی‌ترین دوره‌های تاریخی در جوامع مختلف وجود داشته است (صحرانورد و اسدی، ۱۳۹۱: ۶۵۹). باتوجه به اهمیت و پیچیدگی پدیده‌ی مشارکت مردمی و تعاون، بسیاری از عناصر و مولفه‌های موجود در جامعه بر مشارکت مردمی و به‌ویژه مشارکت در امور خیریه و عالم‌المنفعه و وقف موثر بوده است. این پژوهش به مطالعه و بررسی آثار وقف و نیز تبیین و تشریح آن در کتب دین و زندگی دوره‌ی دوم متوسطه پرداخته است؛ که با عطف تهیه چک لیست‌هایی برای تحلیل محتوایی این کتب درسی به این نتیجه مختوم گردید که فراوانی خاصی در کتب درسی برای این مهم در نظر گرفته نشده است و تنها در کتب دین و زندگی سال سوم پایه متوسطه دوم به گوشه‌ای از اوقاف اشاره گردیده است. باتوجه به تاریخ چند سال قبل اسلامی و نیز مفاهیم و مشاعر اسلام، وقف یکی از امور حسنه و خیریه بسیار عظیم برشمرده شده که منافع آن برای واقف در طول حیات دنیوی و اخروی وی جاری است؛ حال با در نظر گرفتن این مهم و با توجه به چالش‌های پیش روی وقف در ایران که یکی از مهمترین آنها شاید بتوان گفت عدم ترویج دقیق و مناسب این پدیده می‌باشد، پوشیده نیست که توجه به این مهم، حداقل در کتب دین و زندگی باید بدین موضوع بصورت شایسته و بایسته‌تری پرداخته گردد. لذا پیشنهاد می‌گردد با توجه به اینکه در سنین نوجوانی و جوانی اکثریت امور بر آینده افراد نقش می‌بندد، با یکسری آموزش‌های درست از وقف و بارز ساختن چهره‌ی واقعی و موثر آن، می‌توان قدوم ژرفی را در سبب آشنایی و ترویج بیشتر وقف در بین افراد جامعه را شاهد باشیم. و چه بسا شاید با ترویج درست و اطلاع‌رسانی دقیقی از این مهم می‌توان برخی از چالش‌هایی که در امور اوقاف در جامعه طنین‌انداز گردیده است را کمرنگ‌تر نمود. و با عطف به مسائل مطرح شده در مافوق و در نظر گرفتن این امر که مدرسه مبدا سرآغاز تمام تحولات نامبرده می‌گردد، بسیار ضروری است تا برای جلوگیری از چالش‌های عدوم ترویج مناسب در کشور (عدم فرهنگ‌سازی وقف) اقدامات اساسی در هیئت تحریر و نگارش کتب دین و زندگی مقطع متوسطه دوم صورت بگیرد تا بچه‌ها از سنین نوجوانی تا جوانی، ذهنی آماده برای برخورداری از چنین مضامینی پربار در سطح زندگی‌شان برخوردار بگردند.

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- ابن منظور مصری؛ محمد بن کرم (۱۳۰۰ق.)، (لسان العرب)، بیروت، دارصادر، چاپ اول، ص: ۳۹۵.
- آغاز، محمدحسن (۱۳۸۱)، "فرهنگ یاریگری و مشارکت در ایران"، مجموعه مقالات دولتف مردم و همگرایی، با تدوین محسن فردو و اصغر رضوانی، تهران: انتشارات آن، صص: ۲۲۵-۲۵۴.
- حائری، محمد حسن (۱۳۸۰)، "وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی"، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ص ۵۱.
- حرعاملی، محمد بن حسن، (وسائل الشیعه)، ج ۱۳، ص ۳۱۲-۳۱۴.
- دهقانان، حمید و پوریانی، محمد حسین (۱۳۹۲)، "بررسی ابعاد و مولفه‌های سبک زندگی ایرانی-اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری"، مجموعه مقالات همایش تربیت فرهنگی و مدیریت سبک زندگی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آباده.
- دیبایی صابر، محسن؛ جعفری ثانی، حسین و آیتی، محسن (۱۳۸۹)، "میزان درگیری برنامه درسی فارسی دوره ابتدایی (پایه‌های سوم و چهارم) با مهارت‌های سواد خواندن براساس مطالعه بین‌المللی پرلز"، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، سال نهم، شماره ۳۶، صص: ۴۹-۲۹.
- رئیس دانا، فرح لقا (۱۳۷۴)، "تحقیق و بررسی محتوای برنامه درسی ریاضی دوره راهنمایی"، فصلنامه تعلیم و تربیت. شماره ۲۱، صص: ۱۰۶-۸۶.
- سازمان اوقاف (۱۳۸۷)، (مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی)، سازمان اوقاف و امور خیریه، ج ۳، ص ۱۹۹.
- سلیمی فر، مصطفی (۱۳۷۰)، "نگاهی به وقف و آثار اقتصادی-اجتماعی"، چاپ اول، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- سلیمی فر، مصطفی (۱۳۸۲)، (اقتصاد توسعه)، مشهد، موحد، صص: ۳۰-۲۶.
- شافعی. (رساله الامام)، جلد سوم، ص ۲۷۵.
- صحرانورد، بهنام و اسدی، بهراد (۱۳۹۱)، "نقش وقف در توسعه و عدالت اجتماعی"، مجموعه مقالات همایش ملی وقف (با تاکید بر آموزش عالی)، دانشگاه کاشان، صص: ۹۲۵-۶۴۴.
- صدیقی ارفعی، فریبرز و همکاران (۱۳۹۱)، "وقف؛ آسیب‌ها، چالش‌ها و راهکارها"، مجموعه مقالات همایش ملی وقف (با تاکید بر آموزش عالی)، دانشگاه کاشان، صص: ۶۱۹-۶۲۴.
- عباسی علی کمر، یعسوب (۱۳۹۳)، "احکام وقف و اثرات آن در اجتماع"، پایان نامه کارشناسی ارشد، مشهد، ص ۲۲.
- عبدالرحمن الفیحان (۱۴۲۰ق.)، "الاوقاف و دورها فی تشیید بنیه الحضاره"، مدینه الامام، ص: ۲۶-۳۴.

- عسگری، قاسم (۱۳۹۰)، "جایگاه وقف در فرآیند توسعه‌ی اقتصادی جمهوری اسلامی"، پایان نامه کارشناسی ارشد. موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ص: ۷۷-۸۲.
- عطیه، عبدالحلیم، بی تا. "اثرات اقتصادی وقف"،
- ماهرزاده، طیبه و عباسی، منصوره (۱۳۹۱)، "مدرسه زندگی: ماهیت و چگونگی آن"، فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی، سال هشتم، شماره ۲۹، ص: ۱۷۰-۱۴۷.
- محقق حلی (۱۳۸۹)، (شرایع الاسلام)، چاپ نجف، ج ۲، ص: ۴۴۲.
- مزینی، ابراهیم بن محمد، بی تا، "الوقف و اثره فی تشیید بنیه الحضاره الاسلامیه"، ریاض، جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه، ص ۱۲-۱۷.
- مسجد جامعی، احمد (۱۳۷۷)، "مشارکت فرهنگی و فرهنگ مشارکت"، مجله پیوند، پنجمین کنگره‌ی سراسری انجمن‌های اولیا و مربیان.
- ملکی، حسن (۱۳۸۹)، «برنامه‌ریزی درسی راهنمای عمل» مشهد: پیام اندیشه.
- ناصحی، مهدی و شادپی، محبوبه (۱۳۸۷)، (بانک وقف پول، فرصت‌ها و چالش‌ها، وقف و تمدن اسلامی)، ج ۲، تهران: انتشارات اسوه، صص: ۱۳۷-۱۶۰.
- ناصر بن ابراهیم التقویم، بی تا، "الوقف فی فقهه البحث العلمی"، ریاض، جامعه الامام محمد بن مسعود الاسلامیه، ص ۱۵-۱۶.
- نوریان، محمد (۱۳۸۹)، (تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران)، تهران: گویش نو.
- یارمحمدیان، محمد حسین (۱۳۸۱)، (اصول برنامه ریزی درسی)، تهران: یادواره کتاب.
- نوری، میرزاحسین (۱۴۰۸ق.). (مستدرک الوسائل)، قم موسسه آل البيت لاحیاء التراث، چاپ اول، ج ۱۴، ص ۴۷.

___ Berger Ida E (2006), "The Influence of Religion on Philanthropy in Canada", *Voluntas: International journal of valentery and nonprofit organizations*, Volume17, Issue2, pp:110-127.

___ Derek H. C. Chen & Carl J. Dahlman (2004), " Knowledge and Development, A Cross Section Approach ,The World Bank", Working paper 3366. P:1.

___ Jackson. E(etal) (1995), "Volunteering and Charitable Giving: Do Religious and Associational Ties Promote Helping Behavior? ", *Nonprofit and voluntary sector*, Vol24, no1, pp59-78.

___ Britto sarah, Van Slyke David and Francis Teresa (2011), "The RoleThe Role of Fear of Crime in Donating and Volunteering (A Gendered Analysis) ", *Criminal justice review*, Vol. 36, No. 4 , pp414-434.

- ___ Ornstein, A. C. Hunkins (1993), “F. P, Curriculum:Foundations, principles, and issues. (Second Ed) ”, Massachusetts, Allyn and Bacon.
- ___ Unesco (2005), “ A Comprehensive Strategy for Textbooks and learning Materials”. UNESCO, Paris.
- ___ Wang Lili and Graddy Elizabeth (2008), “Social Capital, Volunteering, and Charitable Giving”, Voluntas 19.